

ГЕНЕЗА ІДЕЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Богатюк О.В.,

*здобувачка ступеня «Доктор філософії»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-9262-2653*

Мартинюк О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-9160-3525*

Богатюк О.В., Мартинюк О.В. Генеза ідеї рівності в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.).

Стаття присвячена дослідженню розвитку ідеї рівності перед законом і перед судом як складової загального принципу рівності в Україні протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Автори наголошують, що правовий уклад українських князівств, що входили на правах автономії до складу Великого князівства Литовського, не змінювався протягом тривалого часу, а тому принципи і норми права, вироблені за княжої доби, домінували до середини XV ст., а у галузі судочинства – до середини XVI ст. Одночасно ускладнення суспільних відносин поступово призводило до змін у державно-політичній організації та у суспільно-правовій сферах. Суспільні верстви, що почали формуватися за княжого періоду, починають де-юре оформлюватися у стани, серед яких на вершині соціальної ієрархії опиняються магнати, а згодом – шляхта (із середини XVI ст.).

Автори роблять висновок, що протягом досліджуваного періоду еволюціонувала ідея рівності перед законом і перед судом як складова загальноправового принципу рівності. Вперше вона була офіційно закріплена нормами Судебника Казимира IV 1468 р., а згодом – нормами Литовського Статуту. Проголошення цієї домінанти в умовах існування середньовічної держави мало доволі прогресивне значення, однак станово-ієрархічна суспільна організація робила її зміст здебільшого декларативним.

Ідея рівності перед судом якнайповніше реалізовувалася у діяльності споконвічних звичаєво-правових інститутів, особливе місце серед яких займав інститут копних судів. Він був ефективним органом правосуддя українського народу, а його практика сприяла збереженню

давньоукраїнської правової традиції у галузі судочинства. Вироблені протягом багатьох століть копними судами правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від соціального статусу, а також культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і перед судом.

Ключові слова: середньовічна держава, формування права, історико-правовий аспект, принципи права, верховенство права, рівність, соціальна цінність; соціальні регулятори, правові гарантії, правова система.

Bohatiuk O.V., Martyniuk O.V. The genesis of the idea of equality in Ukraine (second half of the 14th – first half of the 17th century).

The article is devoted to the study of the development of the idea of equality before the law and before the court as a component of the general principle of equality in Ukraine during the second half of the 14th – the first half of the 17th century.

The authors emphasize that the legal structure of the Ukrainian principalities, which were part of the Grand Duchy of Lithuania with the rights of autonomy, did not change for a long time, and therefore the principles and norms of law developed during the princely era dominated until the middle of the 15th century, and in the field of justice – to the middle of the 16th century. At the same time, the complication of social relations gradually led to changes in the state-political organization and social-legal spheres. The social strata that began to form during the princely period began de jure to form into estates, among which the magnates were at the top of the social hierarchy, and later – the nobility (from the middle of the 16th century).

The authors conclude that during the studied period, the idea of equality before the law and before the court evolved as a component of the general legal principle of equality. For the first time, it was officially established by the norms of the *Sudebnyk Casimir IV* in 1468, and later by the norms of the *Lithuanian Statute*. The declaration of this dominance in the conditions of existence of the medieval state had a rather progressive meaning, but the state-hierarchical social organization made its content mostly declarative.

The idea of equality before the court was realized as fully as possible in the activities of ancient customary legal institutions, a special place among which was occupied by the institution of a court of justice. It was an effective body of justice of the Ukrainian people, and its practice contributed to the preservation of the ancient Ukrainian legal tradition in the field of justice. The rules of conduct (common law) developed over many centuries by courts of justice not only ensured access to justice for broad sections of the population, regardless of social status, but also cultivated universal human values, among which the idea of equality of all before the law and before the court occupied a special place.

Key words: medieval state, formation of law, historical and legal aspect, principles of law, rule of law, equality, social value; social regulators, legal guarantees, legal system.

Постановка проблеми. Принципи права як соціальне явище беззаперечно є наслідком людської діяльності. Їх становлення та розвиток зумовлювалося відповідними потребами соціального розвитку, а відтак вони відображають закономірності суспільного життя. Загальні принципи права – це «вираження узагальненого правового досвіду та правових тенденцій, що розвиваються в глибинах нормативно розвиненого суспільного життя» [3, с. 67]. Одним із загальних принципів права на сьогодні є принцип рівності, основу якого складає ідея справедливої рівності можливостей. С.П. Погребняк зауважує, що принцип формальної рівності «являє собою постійно притаманний праву принцип зі змістом, що історично змінюється» [9, с. 64]. Положення Закону України «Про правотворчу діяльність» принцип рівності перед законом визначають складовим принципом верховенства права (ч. 1 ст. 3) [11]. Відтак актуальним у цьому зв'язку вбачається звернення до історико-правової спадщини українського народу у світлі дослідження генези ідеї рівності як загального принципу права на українських теренах протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Становлення та розвиток прин-

ципів права на теренах середньовічної України не було спеціальним предметом дослідження, однак окремі аспекти проблеми досліджували М. Бедрій, І. Бойко, О. Івановська, С. Ковальова, М. Козюбра, С. Кудін, П. Музиченко, О. Сокальська, С. Погребняк, І. Терлюк, О. Шевченко та інші.

Метою статті є дослідження розвитку ідеї рівності перед законом і перед судом як складової загального принципу рівності в Україні протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. За означеного періоду, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої відбувалося значне ускладнення суспільних відносин, суттєвих змін зазнавали політична, економічна, соціальна, культурна і правова сфери.

Правовий уклад українських князівств, що входили на правах автономії до складу Великого князівства Литовського, не змінювався протягом тривалого часу відповідно до проголошеної Великими князями правової формули: «ми старовину не рушим, а новизну не вводимо» [1, с. 35-36]. Принципи і норми права, вироблені за княжої доби, домінували до середини XV ст., а у галузі судочинства – до середини XVI ст. Так, за твердженням О.В. Сокальської у вказаний період судочинство «залишалося руським за своїм характером, продовжуючи правові традиції Руської Правди <...> а загальні засади та процедура розгляду справ, у цілому, ґрунтувалися на нормах звичаєвого права» [12, с. 84]. Термін «старовина» де-факто і де-юре означав «правовий звичай», а поняттям «новизна» позначалося законодавство, яке доволі довго продовжувало відігравати роль допоміжного джерела права.

Зарозом ускладнення суспільних відносин поступово призводило як до змін у державно-політичній організації (насамперед, зближення Великого князівства Литовського та Польщі), так і у суспільно-правовій сферах. Суспільні верстви, що почали формуватися за княжого періоду, починають де-юре оформлюватися у стани, серед яких на вершині соціальної ієрархії опиняються магнати, а згодом – шляхта (із середини XVI ст.).

Із другої половини XV ст. починається процес кодифікації законодавства, результатом якої стало прийняття Судебника Казимира IV 1468 р., а протягом XVI ст. – трьох редакцій Литовського Статуту. Ці процеси мали безпосередній вплив і на генезу ідеї рівності, насамперед ідеї рівності перед законом і перед судом.

За розглядуваного періоду вперше ідея рівності усіх перед законом була закріплена положеннями Судебника Казимира IV 1468 р.

(принаймні, вона проголошувалася). Так, арт. 7 вказував: «Коли чийсь підданий впаде у злочинство, а його господарю буде відомо про це, він ділитиме зі злочинцем здобич, то якщо буде на те доказ відповідний, господар понесе кару нарівні зі злочинцем» [17, с. 58]. Тобто, законодавець передбачив кримінальну відповідальність представника вищого суспільного стану («господаря», «пана») нарівні із виконавцем. На наш погляд, ця ідея цілком відповідала принципам і нормам звичаєвого права та Руської Правди, а відтак ймовірно була успадкована упорядниками Судебника із княжих часів.

На початку XVI ст. потреба у всебічній кодифікації права у межах Великого князівства Литовського зростала, тому видання Литовського Статуту ознаменувало початок домінування нормативно-правового акту (закону) як основної форми права, хоч і застосування правового звичаю санкціонувалося державою. Новели Статуту, захищаючи насамперед особисті та майнові права (привілеї) магнатів і шляхти, остаточно узаконювали станову нерівність. Розширення обсягу суб'єктивних прав одних (феодалів) призводило до звуження прав інших (селян і простолюдинів), або ж взагалі їх втрату (кріпаків).

Поява у 1569 р. нового державного утворення – Речі Посполитої сприяло поширенню на теренах України польських політичних, державних, економічних, соціальних та релігійних традицій, що загалом негативно позначилося насамперед на правовому становищі українського населення. Обсяг кримінальної репресії починає зростати, з'являються нові, не притаманні давньоукраїнській правовій традиції, види покарань. Водночас варто зауважити, що цей процес був природною еволюцією середньовічної держави на шляху її переходу до станово-представницького типу монархії, розбудовою системи органів державного управління та місцевого самоврядування на новій основі.

Протягом XVI ст. змінювалися і погляди законодавця на проблему рівності усіх перед законом і перед судом. Так, у преамбулі до першої редакції Статуту зазначалося: «Ми, Сигізмунд, <...> король польський і великий князь литовський, руський, пруський, жемайтійський, мазовецький та інших, маючи продуманий добрий намір <...> бажаючи обдарувати християнськими законами, всім (підкреслено нами) прелатам, князатам, панам хоруговним, вельможам, благородним лицарям, шляхті і всьому посполству та їхнім підданим, якого б стану та походження вони не були, усі їхні права і привілеї церковні: як для осіб католицького, так і православного віросповідання, а також світські, що були ними отримані від світлої пам'яті королів і великих князів...» [13, с. 207].

За півстоліття потому у «Посвяченні Статуту Жикгімонту Третьому» від 01 грудня 1588 р. підканцлер Лев Сапега, один із розробників і укладачів третьої редакції Литовського Статуту у зверненні до короля з нагоди прийняття закону вказує на те, що «закон не бачить різниці між убогими та багатими» [10, с. 20], а у арт. 1 розд. 1 цього ж Статуту йдеться про «єдині права й артикули» для усіх станів, «починаючи від вищого стану аж до нижчого» [15, с. 45]. Із наведеного можемо зробити такі висновки.

По-перше, протягом XVI ст. відбулося юридичне оформлення суспільних станів. Абсолютні права отримали шляхта і магнати, а відтак на офіційному рівні їх суб'єктивні права захищалися суворішими кримінально-правовими санкціями, аніж права інших прошарків населення. І.Я. Терлюк, досліджуючи ґенезу судочинства за означеного періоду, вказує, що обсяг прав кожної із сторін судового процесу де-факто визначався її майновим та становим становищем [18, с. 127]. Водночас, С. Ківалов, П. Музиченко та А. Паньков, аналізуючи положення третьої редакції Литовського Статуту, звертають увагу на «двоїсту сутність права як такого: з одного боку, норми Статуту закріплювали волю пануючої верстви населення, з іншого – намагалися забезпечити соціальний захист нижчих верств і досягти компромісу між усіма станами» [6, с. 525].

Неоднорідність суспільства, на переконання О.В. Сокальської, передбачала й диференціацію судочинства: «кожна спільнота, виокремлена за становою, територіальною чи національно-конфесійною ознаками, претендувала на власну судову установу» [12, с. 27]. Цьому сприяла і доволі ускладнена система судоустрою як на теренах Великого князівства Литовського, так і Речі Посполитої. Поряд із центральними (великокнязівський, або господарський суд та його допоміжні органи, суд панів-ради, сеймовий суд) та місцевими (територіальні, копні, доречні, після реформи 1564–1566 рр. – земські, гродські й підкоморські у межах судових округів) судами існували й спеціальні суди. До них відносилися, наприклад, цехові, ярмаркові, церковні, третейські (полюбовні) суди та суди для іновірців (іногородців), насамперед для вірмен, євреїв та татар [7, с. 14]. Отже, ідея рівності реалізувалася шляхом поширення принципу західноєвропейського середньовічного (феодального) права – «кожний має судитися собі рівним». Так, до ухвали Бельського сейму у 1564 р. магнати користувалися особливими судовими привілеями, а опісля – шляхта отримала виключне правове становище серед усього населення держави.

По-друге, законодавець, акцентуючи увагу на забезпеченні принципу єдності законодавства, формально закріплював положення щодо

рівності усіх мешканців держави (як підданих, так і іноземців) перед законом і перед судом. У цьому зв'язку відзначимо твердження В.О. Тімашова, що «наявність суттєвих станових привілеїв і обмежень робили ці положення багато в чому декларативними та фіктивними, однак сам факт проголошення цього принципу мав прогресивне значення» [19, с. 172]. Істотним вбачається і твердження науковців, що положення усіх трьох редакцій Литовського Статуту спрямовувалися «на побудову демократичної правової держави <...> хоч демократія та інститути правової держави не були рівними для усіх, однак ці цінності прогресували і з досягненням певних умов економічного, політичного і соціального розвитку поступово мали поширюватися на усі суспільні стани Великого князівства Литовського» [15, с. 525]. Такі формулювання відповідали загалом вимогам епохи, оскільки з кінця XV ст. законодавство Великого князівства Литовського наповнюється ідеями Європейського Відродження, включаючи «поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих і уряду» [12, с. 84].

Серед усієї сукупності судових органів, що діяли на теренах України протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. ідея рівності перед судом якнайширше реалізовувалася у діяльності копних, полюбовних й третейських судів, оскільки їх компетенція базувалася передусім на звичаєво-правовій основі, була проявом судової влади громади [12, с. 27]. Правила судочинства, вироблені впродовж усього історичного періоду існування інституту копних судів, сформували цілісну систему т. зв. «копного права».

Громадські суди княжої доби, починаючи з XIV ст. пройшли певні етапи трансформації, а відтак перейшли на нову ступінь правового й державного розвитку. Копні суди за досліджуваного періоду набували таких ознак: по-перше, мали виключно сільський характер; по-друге, прослідковувався їх тісніший юридичний зв'язок із державою; по-третє, цінності й канони християнства ставали світоглядною основою їх функціонування. Сільські громади (верви) як територіальні округи для здійснення судочинства перетворювалися у копні округи, що, на переконання істориків права, було зумовлено встановленням виразніших меж між українськими селами [2, с. 3]. Виняткового ж значення інститут копного судочинства набув за період перебування етнічних українських земель у складі Великого князівства Литовського. Копні суди, за словами О.П. Івановської, «узгоджувалися з правовими уявленнями давнього люду про суд «скорий, правий та для всіх рівний», вони були публічними, проводилися у одному й тому ж місці» [4, с. 107].

У цьому зв'язку слушними видаються твердження Б.Р. Стецюка і О.О. Шевченка. На думку першого, «копне право не дотримувалося характерного для феодалізму станового поділу суспільства, тому в деяких актах копного суду шляхтич, боярин і простий селянин виступали як рівноправні суб'єкти процесуальних правовідносин» [16, с. 76]. За твердженням другого дослідника, участь у копі була одночасно і правом, і обов'язком, а тому учасниками копні були усі жителі незалежно від національностей (етнічної приналежності) та суспільних станів, що мешкали у межах копного округу. Оскільки рішення копних судів вносилися до спеціальних офіційних книг, ми маємо змогу стверджувати, що участь у копі окрім українців брали поляки, татари, євреї, литовці, які за соціальним становищем могли бути селянами, городянами, зем'янами, шляхтичами чи духовенством [5, с. 45].

Кодифікація права, що тривала протягом XVI ст. легалізувала та певним чином «упорядковувала» правовий статус копних судів, а відтак вони продовжували залишатися самостійним органом правосуддя. Так, згідно арт. 6 «Про гоніння сліду при крадіжці будь-яких речей» розд. XIV Статуту 1566 р. вказувалося, що «... той потерпілий <...> згідно з давнім звичаєм гнав би слід <...> таке село або домівка, до якої слід приведе, мають той слід від тієї копи взяти і з села або з дому і з землі своєї того села слід відвести...» [14, с. 398-399]. Новели ж третьої редакції Литовського Статуту 1588 р. визнавали його (копний суд) самостійною судовою установою першої інстанції, однак передбачали взаємодію із урядовим судом у частині необхідної фіксації рішень копних судів у письмовій формі із відповідними записами в офіційних документах («урядових книгах») та присутності судових урядників у якості сторонніх спостерігачів за перебігом процесу [12, с. 45]. Так, наприклад, у арт. 9 «Про гоніння сліду у якій-небудь шкоді, спричиненій крадіжкою» розд. XIV Статуту 1588 р. вказувалося, що «...на Русі, і там, де здавна копи бували, там мають і тепер копи проводитися на старих коповищах, тим же звичаєм, як до цього бувало. А на тих теж місцях, де до цього копи не бувало, таким же порядком і способом копи збиратися і проводитися мають, як це на Русі збережено і зберігається» [15, с. 336-337].

Дослідниці історії українського судочинства XVI – початку XVII ст. С.Г. Ковальова та О.В. Сокальська звертають увагу на збереженні за литовсько-руського періоду таких інститутів звичаєвого права, як інститут полюбовних або приятельських судів. Уникаючи зайвої бюрократії та сплати судових мит (ймовірно – і юрисдикції копного суду), до них, як органу правосуддя зверталися переважно особи вищих суспільних станів, насамперед князі та шляхта, для роз-

гляду цивільних та земельних спорів, а також справ про кримінальні правопорушення (злочини), за винятком тих, санкціями яких передбачалися публічне покарання або смертна кара [8, с. 69]. Ці судові інституції існували на тимчасовій основі, а полюбовними суддями «могли бути лише особи повнолітні, сумлінні, без фізичних вад, обізнані у праві і, як правило, того ж суспільного стану, що й сторони» [12, с. 46]. Отже, існування цих звичаєвих інституцій за доби пізнього Середньовіччя забезпечувало реалізацію ідеї рівності перед судом однак для осіб привілейованих суспільних станів.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **ВИСНОВКИ**.

1. Протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. на теренах середньовічної України разом із генезою політичних, соціально-економічних, правових і культурних відносин еволюціонувала ідея рівності перед законом і перед судом як складова загальноправового принципу рівності. За розглядуваного періоду вперше вона була офіційно закріплена нормами Судебника Казимира IV 1468 р. Однак протягом XVI ст. законодавець, зосереджуючи увагу на забезпеченні єдності законодавства у межах усієї держави, формально закріплював положення щодо рівності усіх її мешканців (як підданих, так і іноземців) перед законом і перед судом нормами Литовського Статуту. Проголошення цієї домінанти в умовах існування середньовічної держави мало доволі прогресивне значення, однак станово-ієрархічна суспільна організація робила її зміст здебільшого декларативним.

2. Ідея рівності перед судом якнайповніше реалізовувалася у діяльності споконвічних звичаєво-правових інститутів, особливе місце серед яких займав інститут копних судів. Він був ефективним органом правосуддя українського народу, а його практика сприяла збереженню давньоукраїнської правової традиції у галузі судочинства. Вироблені протягом багатьох століть копними судами правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від соціального статусу, а також культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і перед судом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акти Західної Русі, зібрані й опубліковані Археографічною комісією, 1846–1853. Том другий. 1506-1544, 1848. 419 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_AZR_2/e_dzherela_AZR_2.pdf
2. Бойко І.Й., Бедрій М.М. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у XIV–XVIII ст. *Науковий вісник ЛДУВС. Серія юридична*. 2009. № 1. С. 1–11.

3. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
4. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Навч. посіб. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 383 с.
5. Історія українського права. Навч. посіб.: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності. За ред. О.О. Шевченка. К.: Олан, 2001. 214 с.
6. Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. Післямова / У кн.: Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 книгах*. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с. С. 523–257.
7. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського. Автореф. дис...к.ю.н.: 12.00.01. О.: Одеська національна юридична академія, 2014. 21 с.
8. Ковальова С.Г. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського. *Держава і право*. 2001. Вип. 13. С. 68–72.
9. Погребняк С.П. Втілення ідей свободи і рівності в праві: історичний аспект. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14. С. 58–69.
10. Посвячення Статуту Жикгімонту Третьому від 01.12.1588 р. / У кн. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 книгах*. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с. С. 19–21.
11. *Про правотворчу діяльність*: Закон України від 23.08.2023 р., № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2023, № 93, ст. 364. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
12. Сокальська О.В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) : монографія. Одеса, ОДУВС, 2010. 210 с.
13. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том I. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2002. 464 с.
14. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том II. *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2003. 560 с.
15. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого кня-*

- зівства Литовського 1588 року: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с.
16. Стецюк Б.Р. Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV – друга половина XVI століть). *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 74–78.
 17. Судебник князя Казимира (29 лютого 1468 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*. Навч. посібник: У 2 т. За ред. В.Д. Гончаренка. К.: Ін Юре, 1997. Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. С. 57–60.
 18. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час). К.: Атіка, 2006. 400 с.
 19. Тімашов В.О. Формування й закріплення інституцій прав людини і свобод людини в Україні (VI–XVII століття). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69). С. 170–175.